

YAŞAM BECERİLERİ EĞİTİM PROGRAMI'NIN BOŞANMIŞ AİLE ÇOCUKLARININ UYUM DÜZEYLERİNE ETKİSİNİN İNCELENMESİ*

Uzm. Psk. Dan. Rabia Şentürk Aydın¹ - Prof. Dr. Serap Nazlı²

Öz

Problem Durumu: Son yıllarda ülkemizde boşanma oranlarındaki artış dikkat çekmektedir. Bu durum okullarda çalışan psikolojik danışmanlarımızın ebeveynleri boşanmış aile çocukları ile bireysel ve gruplar halinde ilgilenmesini ve gelişimini desteklemesini gerektirmektedir.

Araştırmanın Amacı: Ankara ilinin orta sosyo-ekonomik düzeydeki bir ilçesinde yer alan bir ilköğretim okulunun 4. ve 5. sınıflarında öğrenim gören boşanmış aile çocukları için tasarlanan ve uygulanan “Yaşam Becerileri Eğitim Programı”nın çocukların uyum düzeylerinde bir değişime yol açıp açmadığını incelemektir.

Yöntem: Araştırmada 2 x 3'lük (deney - kontrol grubu, ön-son-izleme testi) deneysel desen kullanılmıştır.

Bulgular ve Sonuçlar: Araştırma verileri, araştırmaya katılan boşanmış aile çocuklarına uygulanan Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeğinden elde edilmiştir. Veriler, boşanmış aile çocukları için geliştirilen Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın çocukların boşanmaya uyumlarını anlamlı bir düzeyde arttırdığını ve bu artışın kalıcı olduğunu göstermektedir.

Öneriler: Elde edilen bulgular okullarda çalışan psikolojik danışmanlarımızın boşanma sonrası süreçte öğrencilerin uyumlarına destek olmak için eğitim programlarından yararlanabileceklerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: aile, boşanma, çocuk, boşanma sonrası uyum, eğitim programı.

¹ Bu çalışma Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitimde Psikolojik Hizmetler Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Serap Nazlı'nın danışmanlığında yürütülen yüksek lisans tezinin bir özetidir. Bu çalışmada yer alan Yaşam Becerileri Eğitim Programı, 14-16 Aralık 2012 tarihlerinde Ankara Crowne Plaza'da gerçekleştirilen IV. Ulusal PDR Uygulamaları Kongresi'nde sözel bildiri olarak sunulmuştur. Boşanmış aile çocukları için geliştirilmiş olan Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın tamamı, Prof. Dr. Serap Nazlı'nın Aile Danışması kitabının 11. baskısının ekinde yer almaktadır.

¹ Ankara Mamak Ortaepe İmam Hatip Ortaokulu Psikolojik Danışmanı. E-mail: rabiasenturk0687@gmail.com Tel: 05437477329 Adres: Mehtap Mah. 139. Sok. No: 82/4 Abidinpaşa - Mamak /ANKARA.

² Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Eğitimde Psikolojik Hizmetler ABD Öğretim Üyesi.

Examination of Life Skills Education Program's Effect to Adjustment Level on Divorced Families' Children

Abstract

Problem Statement: In recent years, increase in divorce rates in our country is remarkable. This situation requires that psychological consultants working in schools can take care of children of divorced families as individuals and in groups, and support their developments.

Purpose of the study: "Life Skills Education Program" is designed and applied for the divorced families' children attending to 4th and 5th grade at a primary school located in a town of Ankara's middle social-economic class. Purpose of the study is to determine whether it leads a change on children's adjustment level or not.

Procedure: In the research, 2 x 3 (experimental and control group, pre-post-follow-up test) experimental design was used.

Results and Conclusions: Research data is attained from Divorce Adjustment Scale applied to divorced families' children attending research. Data shows that life skills education program which is designed for children of divorced families increases children's adjustment to divorce significantly, and this increase is permanent.

Recommendations: The findings show that psychological consultants working in schools can take advantage of education programs to support post-divorce adjustment process.

Keywords: family, divorce, child, adjustment after divorce, education program.

1. Giriş

Aile, toplumsal yaşamı düzenleyen, insan neslinin devamını sağlayan, bireylerin sosyal, psikolojik ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayan ve toplumsal düzeni sağlayan bir mekanizmadır (Fiyakalı, 2008). Buna karşın hızla artan toplumsal değişimler, aile yapısını ve eşlerin uyumunu olumsuz yönde etkilemektedir. Çeşitli beklentilerle yapılan evlilikler, bireylere eş rollerinin yanı sıra birçok görev ve sorumluluklar yüklemekte bu durumda da evlilik bireylerin beklentilerini karşılayamamaktadır. Sonuç olarak; kişiler birçok farklı nedenden dolayı boşanmayı tercih etmektedirler. Arıkan'a (1996) göre boşanma; hukuki, psikolojik ve sosyal yönleri olan bir süreç olup, hukuki kurallar çerçevesinde yapılmış bir evliliğin, tarafların karı – koca olarak bağları kalmaksızın; fakat varsa ortak çocukların hakları saklı kalmak üzere yargıç kanalıyla sona erdirilmesine ve tarafların başkalarıyla yeniden evlenebilmesine olanak veren hukuki bir işlem olarak tanımlanmaktadır. Büyükşahin (2009) ise boşanmayı, hukuki açıdan ele alındığında çeşitli hukuki sonuçları beraberinde getiren, ama temelde karı kocalık durumunun son bulması anlamını taşıyan bir olgu şeklinde tanımlamaktadır. Sosyolojik ve psikolojik açıdan ele alındığında ise; boşanma, sadece eşleri

etkilemekle kalmayıp çocuğun gelişiminde en önemli faktör olan tam aileye (anne, baba ve çocuğun/çocukların birlikte aynı evde yaşadığı aileye “tam aile” denmektedir) son veren ve özellikle çocuklar üzerinde yaşam boyu etkilerini duyurabilecek bir olaydır.

Toplum boşanmayı evlilik bunalımının bir tür çözümü olarak kabul etmekteyse de ailenin parçalanması, hala küçük çocuklar için en yaygın ve önemli yoksunluk ve kaygı yaratıcı nedenlerdir. Dahası, bu gibi koşullarda yetişen çocuklardaki kişilik zedelenmelerinin, gelecekte, kendi evliliklerini ve kendi çocuklarının yetişmesini olumsuz yönde etkileyeceğini gösteren gelişmeler vardır (Wolf, 2004). Amato'ya (1993) göre ise; ruh sağlığını güvence altına alan en önemli etken sıcak bir aile ortamıdır. Bu nedenle anne babadan ayrı olmak çocukların ruh sağlığını bozabilecek bir durumdur. Dağılmış ailelerden gelen çocuğun bu durumun psikolojik yansımalarını yaşama olasılığı daha yüksektir. Bu konuda yapılan araştırmalar (Amato ve Keith, 1991; Amato, 1993; Aral ve Başar, 1998; Aslıhan, 1998; Şirvanlı Özen, 1998; Kelly, 2000; Karakuş, 2003; Öngider, 2006; Öztürk, 2006; Büyükşahin, 2009) da boşanmış ailelerden gelen çocukların davranışsal, psikolojik, eğitsel problem yaşama risklerinin, kaygı ve depresyon düzeylerinin evli ailelerden gelen çocuklara göre daha fazla olduğunu göstermiştir.

Eşler arası yaşanan çatışma ve boşanmanın gerek çiftler üzerinde gerekse çocukları üzerinde birçok toplumsal, ekonomik ve psikolojik sonuçları olan olgular olarak incelenmesi, son yıllarda giderek artan bir önem kazanmıştır. Özellikle de, yaşanan çatışma süreci içinde ve boşanma süreci sonrasında, çocuklarda ortaya çıkması olası psikososyal davranışların incelenmesi psikolojinin yoğun ilgisini çekmektedir (Şirvanlı Özen, 1998).

Çok uzun yıllardır pek çok araştırmacı (Amato ve Keith, 1991; Amato, 1993; Amato, Loomis ve Booth, 1995; Aral ve Başar, 1998; Aslıhan, 1998; Şirvanlı Özen, 1998; Kelly, 2000; Amato, 2001; Karakuş, 2003; Arifoğlu Çamkuşu, 2006; Kalmjin ve Monden, 2006; Öngider, 2006; Öztürk, 2006; Şimşek Yüksel, 2006; Keskin, 2007; Arabacı Pişken, 2008; Fiyakalı 2008; Büyükşahin, 2009; Turan Cebeci, 2009; Akkaya, 2010) boşanmanın çocuklar üzerindeki kısa ve uzun süreli etkilerini ortaya koyan klinik ve toplumsal araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmacılar arasındaki genel görüş birliği, boşanmış aile çocuklarının tam aile çocuklarına göre uyum sorunları gelişmesi yönünden risk altında olduğudur. Benedek ve Brown'a (1997) göre çocukların boşanmayı kabullenmeleri onların yetişkinlik dönemlerini de etkileyecek bir olgudur. Anne ve babaları boşanmış çocukların evlilikleri de

genelde boşanma ile sonuçlanır. Çünkü onlar sürekli sevgi arayışı içinde olurlar ve yalnız kalmaktan korkarlar. Bu duygular içerisinde çoğu kez aceleci davranır ve yanlış ilişkiler kurarlar. Çocukluk dönemlerinde, ebeveynlerinin boşanma gibi sarsıcı bir olayın üstesinden gelebildiğine tanık olurlarsa, ileride daha temkinli davranıp tutarlı adımlar atabilirler.

Türkiye’de de son dönemlerde boşanma oranlarının Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre arttığı tespit edilmiştir. TÜİK 2012 yılının I. döneminde (Ocak – Şubat – Mart ayları), boşanma sayısı geçen yılın aynı dönemine göre %5,8 oranında artmıştır. 2011 yılı I. döneminde 31 bin 653 olan boşanma sayısı 33 bin 474’e yükselmiştir. TÜİK 2012 yılının II. döneminde (Nisan – Mayıs – Haziran ayları), boşanma sayısı geçen yılın aynı dönemine göre %2,3 oranında azalmıştır. 2011 yılı II. döneminde 33 bin 970 olan boşanma sayısı 33 bin 197’ye düşmüştür. Her ne kadar boşanma oranlarında 2012 yılının II. döneminde azalma olduğu görülse de bu istatistiksel veriler boşanmanın ciddi bir sosyal sorun olduğunu şüphe götürmez bir biçimde kanıtlamaktadır. Ülkemizdeki gibi yurtdışında da artan boşanma oranları, araştırmacıları bu yönde çalışmaya yöneltmiştir. Bu çalışmalar (Pedro – Carroll ve Cowen, 1985; Pedro – Carroll, Stolberg ve Garrison, 1985; Alpert – Gillis, Pedro – Carroll ve Cowen, 1989; Burke ve Streek, 1989; Sutton ve Wyman, 1999; Wolchik vd., 2000; Gilman, Schneider ve Shulak, 2005) çocuklar ve ebeveynleri için önleyici program geliştirmek ve bu yeni yaşantıya onların uyumunu arttırmaya yöneliktir. Ancak ülkemizde bu konuda boşanmış aile çocuklarını destekleyecek eğitim programlarının yetersiz olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmalar sonucu ülkemizde çocukların boşanmaya uyumunu arttırmaya yönelik olarak yapılan ancak birkaç önleyici eğitim çalışmalarına ulaşılmıştır (Arifoğlu Çamkuşu, 2006; Şimşek Yüksel, 2006).

İnsan yaşamındaki her değişiklik bir uyum süreci gerektirmektedir (Öngider, 2006). Evlilikte olduğu gibi boşanma da hem eşler hem de çocuklar için bir uyum sürecini gerektirmektedir. Aynı zamanda çocukların küçük yaşlarda anne – baba boşanması gibi zorlu bir süreçten geçmek zorunda olmaları onların kişilik gelişimlerini de olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Çocukların bu yaşantıyı sorunsuz bir şekilde atlatabilmesi gelecekte toplumun sağlıklı bireylere sahip olmasını sağlayacaktır. Ülkemizde 2005 - 2006 öğretim yılından itibaren ilköğretim düzeyinde okul PDR hizmetlerine önem verilmeye başlanmış olmasına rağmen boşanmış aile çocukları ile çalışmaların sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Bu amaçla bu çalışmada çocukların anne ve babalarının boşanmasından sonra oluşan yeni bir hayata daha kolay uyum sağlamalarına yardımcı olmaya yönelik olarak

tasarlanan “Yaşam Becerileri Eğitim Programı”nın boşanmış aile çocuklarının uyum düzeylerinde bir değişime yol açıp açmadığı test edilmiştir. Bu bağlamda araştırmanın alt amaçları şunlardır:

1. Yaşam Becerileri Eğitim Programı; araştırmaya katılan deney grubu öğrencilerinin;
  - a. çatışma ve kötü uyum düzeylerinde anlamlı bir farklılık yaratmakta mıdır?
  - b. depresyon ve kaygı düzeylerinde anlamlı bir farklılık yaratmakta mıdır?
  - c. sosyal destek algı düzeylerinde anlamlı bir farklılık yaratmakta mıdır?

2.Yaşam Becerileri Eğitim Programına katılan deney grubu öğrencilerinin kazandığı beceriler anlamlı bir şekilde kalıcılık sağlamakta mıdır?

2. Yöntem

2.1. Araştırma Modeli

Araştırmanın modeli karışık ölçümleri içeren 2x3'lük karma (split-plot) bir desendir.

Araştırmada boşanmış aile çocuklarına uygulanan Yaşam Becerileri Eğitim Programı ile boşanmaya olan uyumlarını arttırmak amacıyla deney ve kontrol gruplu ön-test, son-test ve izleme testi ölçümlü deneysel desen kullanılmıştır. Bu desende birinci etmen deneysel desen gruplarını (deney-kontrol), ikinci etmen de bağımlı değişkene ilişkin tekrarlı ölçümlerini (ön-test, son-test, izleme testi) göstermektedir.

Araştırmanın bağımlı değişkeni: Boşanmış aile çocuklarının boşanma sürecine olan uyum düzeyleri (Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği'nden alınan puanlar) araştırmanın bağımlı değişkenini oluşturmaktadır.

Araştırmanın bağımsız değişkeni: Araştırmanın bağımsız değişkenini deney grubuna uygulanan “Yaşam Becerileri Eğitim Programı” oluşturmaktadır.

2.2. Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubundan deney grubunu 2011 – 2012 eğitim öğretim yılı Ankara ilinin orta sosyo-ekonomik düzeydeki bir ilçesinde yer alan bir ilköğretim okulunun 4. ve 5. sınıflarında öğrenim görmekte olan 10

öğrenci oluşturmaktadır. Kontrol grubunu ise, aynı çevrede bulunan başka bir ilköğretim okulunun 4. ve 5. sınıflarında öğrenim görmekte olan 10 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan öğrenciler gönüllülük esasına dayalı olarak programa katılmışlardır. Aynı zamanda öğrenci velileri ile ön görüşme yapılarak veliler de program hakkında bilgilendirilmiştir. Daha sonra velilerden çocuklarının programa katılmaları için “Ebeveyn İzin Formu”nu doldurmaları istenmiş ve veliler de formları doldurarak çocuklarının programa katılmalarına izin vermiştir. Araştırmacının çalıştığı okul çalışmanın deney grubunu, diğer okul ise kontrol grubunu oluşturmuştur.

Deney ve kontrol gruplarında 6’şar kız öğrenci ve 4’er erkek öğrenci olmak üzere toplam 10’ar öğrenci bulunmaktadır. Bu verilerden dolayı çalışma grubunun toplamı 12 kız öğrenci ve 8 erkek öğrenciden oluşmaktadır. Deney grubunda 4. sınıftan 1 öğrenci, 5. sınıflardan ise 9 öğrenci vardır. Kontrol grubunda ise; 4. sınıflardan 4 öğrenci, 5. sınıflardan 6 öğrenci bulunmaktadır. Bu verilerden dolayı çalışma grubu 4. sınıflardan 5 öğrenci, 5. sınıflardan da 15 öğrenci oluşturmaktadır. Deney grubunda 10 yaşındaki 3 öğrenci, 11 yaşındaki 4 öğrenci ve 12 yaşındaki 3 öğrenci vardır. Kontrol grubunda ise; 10 yaşındaki 3 öğrenci ve 11 yaşındaki 7 öğrenci bulunmaktadır. Bu verilerden dolayı çalışma grubunun toplamını 10 yaşındaki 6 öğrenci, 11 yaşındaki 11 öğrenci ve 12 yaşındaki 3 öğrenci oluşturmaktadır.

2.3. Yaşam Becerileri Eğitim Programı

Yaşam Becerileri Eğitim Programı’nın boşanmış aile çocuklarının uyum düzeylerinde bir değişime yol açıp açmadığını araştırmayı amaçlayan bu çalışmada, araştırmacı tarafından 9 oturumluk bir eğitim programı tasarlanmıştır. Programın tasarım süreci Nazlı’nın (2011) önerdiği gibi 2 adımda gerçekleştirilmiştir. Bu adımlar aşağıda verilmiştir:

2.3.1. Programın alt yapısının hazırlanması:

Yaşam Becerileri eğitim programının alt yapısı hazırlanırken üç faktör göz önünde bulundurulmuştur:

- Öncelikle programın felsefi ve kuramsal temelleri belirlenmiştir. Hazırlanan eğitim programında “Hümanist” felsefi akım temel alınmıştır. Programın kuramsal temeli ise Bilişsel-Davranışçı Kurama dayanmaktadır. Aynı zamanda program, boşanma ile ilgili literatürde yer alan teorik bilgiler

doğrultusunda hazırlanmıştır. Bu bulgulardan hareket edilerek hazırlanan eğitim programı çerçevesinde boşanmış aile çocuklarının boşanmaya uyumlarına ilişkin bilgi ve becerilerinin artırılması sağlanmaya çalışılmıştır.

- Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın oturumları yapılandırılırken literatürdeki mevcut eğitim programları (örneğin Pedro-Carroll ve Cowen, 1985; Alpert-Gillis, Pedro-Carroll ve Cowen, 1989; Burke ve Streek, 1989; Arifoğlu Çamkuşu, 2006; Şimşek Yüksel, 2006) gözden geçirilmiştir.
- Programın felsefi ve kuramsal temelleri belirlenip literatürdeki boşanmanın çocuk üzerindeki etkileri ile ilgili çalışmalar gözden geçirildikten sonra, deney grubunun hazırbulunuşluk düzeyleri, bilişsel seviyeleri ve ailelerinin sosyo-kültürel değerleri dikkate alınmıştır. Eğitim programına katılan öğrenciler 4. ve 5. sınıfta eğitim görmektedir. Eğitim programının içeriği gruptaki öğrencilerin tamamının rahatlıkla anlayabileceği kadar yalın bir halde hazırlanmış, konular örnek olaylarla somutlaştırılmıştır. Ayrıca öğrencilerin kendilerini rahat hissetmeleri için her oturuma ısınma oyunları ile başlanmış, bilgilendirme bölümlerinde görsel materyallerden (slayt gösterileri, videolar ve renkli formlar) yararlanılmış ve konulara dikkat çekmek için öyküler kullanılmıştır.

2.3.2. Programın tasarım süreci:

Yaşam Becerileri Eğitim Programı araştırmacı tarafından hazırlandıktan sonra, araştırmacının çalıştığı ilköğretim okulunda 4. ve 5. sınıf düzeyinde derslere giren dört sınıf öğretmeninin ve Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı'nda görev yapan iki öğretim üyesinin program ile ilgili görüşlerine başvurulmuştur.

Program dört ana öğeye göre (kazanım, içerik, süreç ve değerlendirme) tasarlanmıştır.

a. Programın birinci ögesi kazanımlardır. Kazanımlarla eğitim programına katılanlara hangi bilgi, beceri ve tutumların kazandırılacağı belirlenmiş olur (Nazlı, 2011). Eğitim programının kazanımları Wellman ve Moore'un taksonomisi (Nazlı, 2011) dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Hazırlanan Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın kazanımları Wellman ve Moore'un taksonomisine göre algılama ve kavrama düzeyinde belirlenmiştir.

Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın kazanımları şu şekildedir:

1. Oturum:

- Boşanmanın ne olduğunu fark eder.

2. Oturum:

- Anne ve babasının boşanması ile ilgili duygu ve düşüncelerini fark eder.

3. Oturum:

- Özgün özelliklerini fark eder.

4. Oturum:

- Etkili İletişim Becerilerinin önemini kavrar.
- “Ben Dili”ni nasıl kullanacağını bilir.

5. Oturum:

- Öfkenin doğal ve yaşanabilir bir duygu olduğunu fark eder.

6. Oturum:

- Çatışmayı çözme yollarını fark eder.
- “Gevşeme Egzersizleri”ni nasıl kullanacağını kavrar.

7. Oturum:

- İlgileri, yetenekleri, becerileri ve değerleri doğrultusunda meslek seçiminin önemini fark eder.

8. Oturum:

- Grup yaşantısında edindiği deneyimleri günlük yaşamında kullanabileceğini kavrar.

9. Oturum:

- Grup yaşantısında edindiği deneyimleri günlük yaşamında kullanabileceğini kavrar.

b. Programın ikinci ögesi içeriktir. Araştırmada boşanmış aile çocuklarının boşanmaya uyum düzeylerini arttırmak amacıyla hazırlanan Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nda şu konulara yer verilmiştir:

1. *Oturum Boşanma Kavramı:* Liderin gruba kendini tanıtmayı, eğitim programının içeriği hakkında bilgi vermesi ve katılımcılara gerekli ölçme araçlarını uygulaması ile süreç başlamıştır. “Sandalye Kapma” ısınma oyunu oynanmıştır. Grup kuralları oluşturulmuştur. Tanışma etkinliği olan “İp Yumağı Etkinliği” yapılmıştır. Araştırmacı tarafından tasarlanan “Boşanma Sizin İçin Ne İfade Ediyor?” etkinliği yapılmış ve bu etkinlik sayesinde katılımcıların boşanmaya ilişkin düşünceleri hakkında bilgi edinilmiştir. Ardından lider boşanma hakkında gruba bilgi vermiş, son zamanlardaki boşanma artışlarının nedenlerini ve TÜİK verilerine dayalı olarak boşanma istatistiklerini grup üyelerine açıklamıştır. Katılımcılara “onlar için ifade eden boşanmanın resmini çizmeleri” ev ödevi olarak verilmiştir. Son olarak “Bugün Neler Öğrendim?” bitiriş etkinliği grup üyeleri ile birlikte yapılmıştır.

2. *Oturum Boşanmaya İlişkin Duygu ve Düşünceler:* “Top Bende Değil” ısınma oyunu ile sürece başlanmıştır. Katılımcıların hazırladıkları ev ödevleri hakkında konuşulmuştur. Araştırmacı tarafından geliştirilen “Eyvah! Annemle Babam Boşanıyor” etkinliği yapılmıştır. Bu etkinlikte katılımcıların anne ve babasının boşanmasını duydukları ilk anı hayal etmeleri istenmiş ve o anda yaşadıkları, merak ettikleri, duygu ve düşünceleri ele alınmıştır. Gönüllü katılımcılar bunları gruba paylaşmış, grup üyeleri benzer yaşantılar geçirdiklerini fark etmişler ve birbirlerine destek olmaya çalışmışlardır. Yine araştırmacı tarafından geliştirilen “Neler Hissettim?” etkinliğinde ise, katılımcılar boşanma anında hissettikleri duyguları ile şu andaki duygularını karşılaştırmış ve birçoğu şu anda yaşadığı duyguların daha iyi olduğunu dile getirmiştir. Ardından katılımcılara “kendilerinin bu zamana kadar başardıkları en büyük işi düşünmeleri ve bunu öykü şeklinde yazmaları” ev ödevi olarak verilmiştir. Son olarak “Bugün Neler Öğrendim?” bitiriş etkinliği grup üyeleri ile birlikte yapılmıştır.

3. *Oturum Kendini Tanıma:* “Eşini Bul” ısınma oyunu ile sürece başlanmıştır. Katılımcıların hazırladıkları ev ödevleri hakkında konuşulmuştur. Ahmet Şerif İzgören'in “Avucumuzdaki Kelebek” videosundan bir kesit izlettirilmiştir ve soru-cevap şeklinde grup etkileşimi sürdürülmüştür. “Özgün Yönlerim” etkinliği yapılarak katılımcılardan bir form doldurmaları istenmiş ve bu etkinlik sayesinde kendilerini tanımaları amaçlanmıştır. Daha sonra “Kime Göre Ben Neyim?”

etkinliği yapılarak katılımcılar başkalarının gözünden olumlu ve olumsuz özelliklerini fark etmişlerdir. “Sonuç Etkinliği” ile de kendilerinin ve başkalarının bakış açılarını karşılaştırma fırsatı bulmuşlardır. Ardından katılımcılara “herhangi birisiyle yaşadıkları bir sorunu kısaca yazıp haftaya getirmeleri” ev ödevi olarak verilmiştir. Son olarak “Bugün Neler Öğrendim?” bitiriş etkinliği grup üyeleri ile birlikte yapılmıştır.

4. *Oturum Etkili İletişim Becerileri*: “Gazete Kapmaca” ısınma oyunu ile sürece başlanmıştır. Konuya dikkat çekmek için katılımcılara Buz Devri-3 filminden kısa bir kesit izlettirilmiştir. Ardından iletişimin ne demek olduğu hakkında grup etkileşimi başlatılmıştır. “Uzaylı Oyunu” etkinliği yapılarak katılımcıların iletişimde bulunulurken karşı tarafın hoşuna giden kelimelerle başlamanın ne kadar önemli olduğuna dikkat etmeleri sağlanmıştır. Daha sonra lider tarafından gruba “Sen Dili” ve “Ben Dili” hakkında bilgi verilmiş ve ev ödevlerini çıkarıp gönüllü katılımcıların yazdıkları bu sorunları arkadaşları ile paylaşmaları istenmiştir. Bunun üzerine grup üyeleri arkadaşlarının sorunlarındaki “Sen Dili” ifadelerini “Ben Dili”ne çevirerek arkadaşlarının sorunlarına çözüm bulmaya çalışmışlardır. “Ben mi? Sen mi?” etkinliğinde ise katılımcılar verilen örnekleri canlandırarak “Ben Dili”ni etkili bir şekilde kullanmayı öğrenmiştir. Ardından katılımcılara “haftaya kadar sorun yaşadıkları bir olayda ben dilini uygulamaları ve bunun işe yarayıp yaramadığını yazıp getirmeleri” ev ödevi olarak verilmiştir. Son olarak “Bugün Neler Öğrendim?” bitiriş etkinliği grup üyeleri ile birlikte yapılmıştır.

5. *Oturum Öfke Kontrolü*: “Yürüyerek Isınma” ısınma oyunu ile sürece başlanmıştır. Katılımcılardan verilen ev ödevlerini çıkarmaları istenmiş ve gönüllü katılımcılar ev ödevlerini gruba paylaşmıştır. Grup arkadaşlarının kullandıkları “Ben Dili”nin ne kadar etkili olup olmadığını tartışmış ve yanlış kullanıldığını düşündükleri ifadeleri değiştirmiştir. Lider katılımcıların bu haftaki konuya dikkatini çekmek için “Telafisi Olmayan Dört Şey” başlıklı öyküyü sunu şeklinde gruba paylaşmış ve bu haftaki konu başlığını gruba söylemiştir. Daha sonra katılımcılara hazırlanan sunudan Öfke ve Öfke Kontrolü hakkında bilgi verilmiştir. “Öfke Yolu” etkinliği ile de öfkeyi denetleme yöntemleri oyunla öğretilmiş, oyun bittikten sonra da gruba tartışılmıştır. Ardından katılımcılara “haftaya kadar öfkelenedikleri bir olaya bu hafta öğrendiğimiz yöntemleri uygulamaları ve bunun işe yarayıp yaramadığını yazıp getirmeleri” ev ödevi olarak verilmiştir. Son olarak “Bugün Neler Öğrendim?” bitiriş etkinliği grup üyeleri ile birlikte yapılmıştır.

6. *Oturum Çatışma Çözme Becerileri*: “Sandalye Kapma” ısınma oyunu ile sürece başlanmıştır. Katılımcılardan verilen ev ödevlerini çıkarmaları istenmiş ve gönüllü katılımcılar ev ödevlerini grupla paylaşmıştır. Grup arkadaşlarının kullandıkları öfke kontrolü yönteminin ne kadar etkili olup olmadığını tartışmış ve onun yerinde olsa hangi yöntemi kullanacağını açıklamıştır. Lider katılımcılara bu haftaki konu başlığını söylemiştir. “Kırmızı Başlıklı Kız Masalı” etkinliği ile katılımcıların önyargılı olmanın doğurduğu sonuçları ve herhangi bir çatışma durumunda tek bir tarafı dinlemenin ne kadar yanlış olduğunu fark etmeleri sağlanmıştır. Daha sonra katılımcılara hazırlanan sunudan “Çatışma Çözme Yöntemleri” hakkında bilgi verilmiştir. Ardından kendilerini gergin hissettikleri zaman uygulayabilecekleri “Gevşeme Egzersizleri” uygulamalı olarak öğretilmiştir. Son olarak “Bugün Neler Öğrendim?” bitiriş etkinliği grup üyeleri ile birlikte yapılmıştır.

7. *Oturum Geleceği Planlama*: “Top Bende Değil” ısınma oyunu ile sürece başlanmıştır. Katılımcılardan üçüncü oturum sonunda verilen ve hayat amaçlarını, uzun, orta ve kısa vadeli hedeflerini içeren ev ödevlerini çıkarmaları istenmiştir. Gönüllü katılımcılar ev ödevlerini grupla paylaşmıştır. Grup arkadaşları ve lider hayat amaçları ile hedefleri uyuşmayan öğrencileri uyarılmış ve birlikte tekrar hedefler gözden geçirilmiştir. Lider bu haftaki konu başlığını gruba söylemiştir. “İlgilerim” etkinliği ile katılımcıların ilgi alanlarını fark etmeleri sağlanmıştır. “Yeteneklerim” ve “Becerilerim” etkinlikleri ile ise yetenek alanlarını fark etmeleri sağlanmıştır. Ardından yapılan “Sonuç” etkinliği ile ilgilerin, yeteneklerin ve becerilerin meslek seçiminde ne kadar önemli rol oynadığı ve bu doğrultuda meslek seçmenin önemi anlatılmıştır. Ardından katılımcılara “bir sonraki haftaya kadar kendilerine hedef olarak belirledikleri meslekleri araştırma” ev ödevi verilmiş ve “Mesleki Bilgi Sistemi” broşürleri dağıtılmıştır. Son olarak “Bugün Neler Öğrendim?” bitiriş etkinliği grup üyeleri ile birlikte yapılmıştır.

8. *Oturum Grup Sürecinin Genel Tekrarı*: “Eşini Bul” ısınma oyunu ile sürece başlanmıştır. Lider katılımcılardan verilen ev ödevlerini çıkarmalarını istemiştir. Gönüllü katılımcılar araştırdıkları meslekleri ve bu mesleklerin özelliklerini grupla paylaşmıştır. Ardından hala bu mesleğe sahip olmak isteyip istemediklerini, istemiyorlarsa nedenlerini ve artık hangi mesleği düşündüklerini de grup üyelerine açıklamışlardır. Lider, bu oturumun genel tekrar oturumu olduğunu katılımcılara söylemiş ve geçen sürecin genel bir özetini yapmıştır. Katılımcılar da oturumlara ilişkin hatırladıklarını grupla paylaşmış ve lidere sorularını yöneltilmişlerdir. Daha sonra lider haftaya son oturumun yapılacağını

söylemiş bu nedenle katılımcılardan geçen süreci haftaya kadar düşünmeleri ve soruları olursa not alıp haftaya getirmeleri istenmiştir. Son olarak “Bugün Neler Öğrendim?” bitiriş etkinliği grup üyeleri ile birlikte yapılmıştır.

9. *Oturum Grup Sürecini Değerlendirme:* “Gazete Kapmaca” ısınma oyunu ile sürece başlanmıştır. Sorusu olan katılımcılar lidere sorularını sormuşlardır. Lider, bu oturumun son oturum olduğunu grup üyelerine hatırlatmıştır. “Göl” etkinliği yapılarak katılımcıların grup sürecine neler kattıklarının ve gruptan neler aldıklarının değerlendirilmesini yapmaları sağlanmıştır. Ardından son-test amacıyla katılımcılara gerekli açıklama yapıldıktan sonra “Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği” uygulanmıştır. Katılımcıların gruptan olumlu duygularla ayrılması amacıyla “Hoşça Kal Demek” etkinliği yapılmıştır. Son olarak “Bugün Neler Öğrendim?” bitiriş etkinliği grup üyeleri ile birlikte yapılmıştır.

c. *Programın üçüncü ögesi süreçtir.* Deney grubu ile haftada bir kez olmak üzere ders saatleri dışında her biri ortalama 90 dakika süren, 9 oturumluk programı uygulamak üzere toplanılmıştır. Oturumlara ısınma oyunları ile başlanmıştır. Her bir oturum 40 dakikalık süre sonunda 10 dakika mola verildikten sonra ikinci bir 40 dakika şeklinde sürdürülmüştür. Öncelikle programa katılan öğrencilerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak programda yer alacak konular belirlenmiştir. Bu nedenle belirlenen konular doğrultusunda, Yaşam Becerileri Eğitim Programının 9 oturum olmasına uzmanların da görüşleri alınarak karar verilmiştir. Oturumlarda araştırmacı tarafından geliştirilmiş olan veya başka kaynaklardan derlenen oturumların amaçlarına uygun etkinlikler yapılmıştır. Bazı oturumlarda izlettirilen kısa videolarla ya da okunan öykülerle oturum konusuna katılımcıların dikkatleri çekilmeye çalışılmıştır. Bazı oturumlarda kısa bir teorik bilgi verme bölümü bulunmuştur. Bu teorik bilgiler görselliğe önem verilerek hazırlanan sunumlarla, katılımcılara lider tarafından oturumun amaçlarına uygun şekilde 10-15 dakika sürecek şekilde aktarılmıştır. Bilgilendirme çalışmaları sırasında katılımcılar anlamadıkları noktaları lidere sormuşlar ve etkin bir şekilde grup etkileşimi sürmüştür. Bilgilendirme çalışmalarından sonra etkinliklerle anlatılanlar katılımcılar tarafından zevkli bir şekilde uygulamaya geçirilmeye çalışılmıştır. Bu aşamada drama ve canlandırmalardan yararlanılmıştır. Her oturumun sonunda o hafta işlenen oturumun amaçlarına uygun olarak verilen ev ödevleri ile katılımcıların konuları pekiştirmesi sağlanmıştır. Oturum sonlarında verilen ev ödevlerini katılımcılar, bir sonraki oturumun başlangıcında 5-10 dakika grup arkadaşları ile paylaşmışlar ve tartışmışlardır. 2. oturumdan itibaren de her oturum başlangıcında bir önceki oturum katılımcılar ve liderle

birlikte kısaca özetlendirilmiş, böylece de oturumlar arasında bağ kurulmuştur. Ayrıca her oturum sonrasında yapılan “Bitiriş” etkinliği sayesinde katılımcılar o haftaki oturumda akıllarında kalan, onları etkileyen bir bilgiyi, bir olayı grup arkadaşlarıyla paylaşmışlar ve bu etkinlik sayesinde de biten her oturumun özeti yapılmıştır.

d. Programın dördüncü ögesi değerlendirmedir. Eğitim programının etkililiğini değerlendirmek amacıyla katılımcıların boşanma sürecine uyum düzeylerini belirleyebilmek için “Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği” uygulanmıştır. Program uygulandıktan sonra son test ölçümleri için dokuzuncu oturumun sonunda, izleme testi olarak da oturumlar tamamlandıktan altı hafta sonra “Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği” katılımcıların boşanma sürecine uyum düzeylerini belirleyebilmek amacıyla uygulanmıştır. Deney ve kontrol gruplarının kullanıldığı araştırmada deneysel işlemde önce ön-test, deneysel işlemde sonra eğitim programının etkililiğini ölçmek amacıyla son-test ve deneysel işlemde altı hafta sonra da eğitim programının kalıcılığını ölçmek amacıyla izleme testi kullanılmıştır.

2.4. Veri Toplama Araçları

Araştırmada tek bağımlı değişkene ilişkin bilgi toplanmıştır. Araştırmanın bağımlı değişkeni olan boşanmış aile çocuklarının boşanmaya uyum düzeylerini ölçmek amacıyla Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği (ÇBUÖ) kullanılmıştır. Grup üyelerine ilişkin bazı bilgileri edinmek için de “Çocuk Kişisel Bilgi Formu” ve “Ebeveyn Kişisel Bilgi Formu” kullanılmıştır.

2.4.1. Çocuklar için boşanmaya uyum ölçeği (ÇBUÖ):

The Children’s Divorce Adjustment Inventory (CDAI) adı ile literatürde yer alan ölçek Portes, Lehman ve Brown tarafından 1997 yılında 23 madde olarak geliştirilmiştir. Daha sonra 2001 yılında Portes ve Brown tarafından yeniden gözden geçirilerek 25 maddeye çıkarılmıştır. CDAI, çocuğun boşanmayla ilgili duygu ve düşüncelerini belirleyerek, boşanma nedeniyle yaşadığı stresi değerlendirmekte ve çocukların boşanmaya uyumunu ölçerek, boşanma süresince ve sonrasında ailenin işlevselliğini de çocuğun bakış açısıyla değerlendirmektedir (Arifoğlu Çamkuşu, 2006).

Arifoğlu Çamkuşu (2006), tarafından Türk kültürüne uyarlaması yapılan Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği (ÇBUÖ) 22 maddeden oluşan likert

tipi bir ölçektir. ÇBUÖ'nin Türkçe formunun 9-12 yaş aralığındaki anne-babası boşanmış çocuklarda kullanılmak üzere geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır. ÇBUÖ'nin üç alt ölçeği bulunmaktadır ve bu alt ölçekler aşağıda açıklanmıştır:

a. Çatışma ve kötü uyum (ÇKU): Bu alt ölçekte, boşanmış aile çocuklarının boşanmanın ardından çevresindekilerle sorunlar yaşayıp yaşamaması ve boşanmaya olumsuz bir şekilde uyumun gerçekleşip gerçekleşmediğini belirlemek amacıyla yazılmış maddeler bulunmaktadır. Sekiz maddeden oluşan alt ölçeği oluşturan maddelerin numaraları ise; 1, 2, 10, 11, 12, 17, 19 ve 22'dir.

b. Depresyon ve kaygı (DK): Bu alt ölçekte, boşanmış aile çocuklarının boşanmanın ardından depresyon ve kaygı düzeylerinin artıp artmadığını belirlemek amacıyla yazılmış maddeler bulunmaktadır. Yedi maddeden oluşan alt ölçeği oluşturan maddelerin numaraları ise; 3, 6, 7, 8, 14, 16 ve 18'dir.

c. Sosyal destek (SD): Bu alt ölçekte, boşanmış aile çocuklarının boşanmanın ardından sosyal çevresinden destek alıp almadığını belirlemek amacıyla yazılmış maddeler bulunmaktadır. Beş maddeden oluşan alt ölçeği oluşturan maddelerin numaraları ise; 4, 5, 9, 13 ve 20'dir.

ÇBUÖ'deki maddeler, 5'li likert tipi ölçek ile puanlanmaktadır: Kesinlikle katılıyorum (1 puan), katılıyorum (2 puan), kararsızım (3 puan), katılmıyorum (4 puan), kesinlikle katılmıyorum (5 puan). Ölçeğin Türkçe formundaki 4, 5, 9, 13 ve 22. maddeler puanlanırken ters çevrilmektedir. Herhangi bir kesim puanı olmayan ölçekten alınabilecek en düşük puan 22, en yüksek puan 110'dur. ÇBUÖ'den alınan puan arttıkça çocuğun boşanmaya olan uyumunun da arttığı sonucuna varılmaktadır (Arifoğlu, Şanlı Richard, Razi ve Öz, 2010).

Ölçeğin faktör analizini belirlemek için yapılan temel bileşenler analizi sonucunda, maddeler üç faktör altında toplanmıştır. Faktör 1- Çatışma ve Kötü Uyum (8 madde, cronbach alfa=,77), Faktör 2- Depresyon ve Kaygı (7 madde, cronbach alfa=,67), Faktör 3- Sosyal Destek (5 madde, cronbach alfa=,63). Geçerlik ve güvenilirlik çalışması sonucunda ise; ÇBUÖ'nin test-tekrar-test güvenirliliği $r:0,66$ $p<0,01$, toplam ölçek Cronbach Alfa katsayısı ise 0,70 olarak saptanmıştır (Arifoğlu vd., 2010).

2.4.2. Çocuk kişisel bilgi formu:

Araştırmada veri toplama aracı olarak 14 maddeden oluşan “Çocuk Kişisel Bilgi Formu” kullanılmıştır. Formda çocuğun adı soyadı, sınıfı, cinsiyeti, doğum tarihi, doğum yeri, ebeveynlerinin mesleği, kardeş sayısı, aynı evde birlikte yaşadığı kişiler, birlikte yaşamadığı ebeveyniyle görüşme sıklığına ilişkin sorular bulunmaktadır.

2.4.3. Ebeveyn kişisel bilgi formu:

Araştırmada veri toplama aracı olarak 11 maddeden oluşan “Ebeveyn Kişisel Bilgi Formu” kullanılmıştır. Formda ebeveynin adı soyadı, doğum tarihi, eğitim durumu, mesleği, aylık geliri, nafaka alma durumu, boşandığı eşiyne ne kadar süre evli kaldığı, eşinden ne kadar süre önce boşandığı, aynı evde birlikte yaşadığı kişiler ve çocuğun birlikte yaşamadığı ebeveyniyle görüşme sıklığına ilişkin sorular bulunmaktadır.

2.5. Verilerin Analizi

Bu araştırmada dokuz oturumluk Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın uygulandığı deney grubu ile iki oturumluk sohbet ve kısa etkinliklerin yapıldığı kontrol grubu olmak üzere iki farklı grup kullanılmıştır. Deney ve kontrol grupları için ön-test, son-test ve izleme testinin uygulandığı bu araştırmada öncelikle dağılımın normalliği test edilmiştir. Dağılımın normal olmaması ve katılımcı sayısının az olması ($n < 30$) nedeniyle verilerin analizinde parametrik olmayan istatistiksel teknikler kullanılmıştır. Araştırmada, ilk olarak deney ve kontrol grubunun ön-test, son-test ve izleme testi ölçümlerinin istatistiksel anlamlılığını test etmek amacıyla Friedman Testi kullanılmıştır. Friedman Testi, birbiriyle ilişkili iki ya da daha fazla değişkene ait dağılımların karşılaştırılarak dağılımlar arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını test etmek amacıyla kullanılır. Diğer bir anlatım ile bir örneklemin tekrarlanan ölçümleri arasında fark olup olmadığı test edilir (Ural ve Kılıç, 2011). Daha sonra Friedman testiyle anlamlı çıkan dağılımlara Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi uygulanmıştır. Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi, ilişkili iki ölçüm setine ait puanlar arasındaki farkın anlamlılığını test etmek amacıyla kullanılır. Bu test, ilişkili iki ölçüm setine ait fark puanlarının yönünün yanı sıra miktarını da dikkate alır (Büyüköztürk, 2009). Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi ile anlamlı çıkan dağılımların ön-test, son-test ve son-test, izleme testi ölçümleri kıyaslanarak farkın hangi ölçüm lehine

anlamalı olduğu belirlenmiştir. Ardından deney ve kontrol gruplarının toplam puanlarının birbirleri ile anlamalı farklılık gösterip göstermediğini test etmek için Mann Whitney U Testi kullanılmıştır. Mann Whitney U Testi, ilişkisiz iki örneklem puanlarının birbirleri ile anlamalı farklılık gösterip göstermediğini test etmektedir (Büyüköztürk, 2009). Veri toplama araçlarıyla toplanan veriler SPSS 15.0 paket programında istatistiki işlemlere tabi tutulmuştur. Anlamlılık düzeyi 0,05 olarak kabul edilmiştir.

3. Bulgular

3.1. Deney Grubunda Yer Alan Boşanmış Aile Çocuklarının Boşanmaya

Uyumlarına İlişkin Denencelerin Test Edilmesi

Araştırmada boşanmış aile çocukların boşanmaya uyumlarına ilişkin denencelerin test edilmesinde kullanılacak verilerin toplanması amacıyla Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği, deney grubuna deneysel işlem den önce ön-test olarak, deneysel işlem den sonra son-test olarak ve deneysel işlemin tamamlanmasından 6 hafta sonra izleme testi olarak üç kez uygulanmıştır. Deney grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği'nin üç alt ölçeklerinden ve toplam puanından almış oldukları ön-test, son-test ve izleme testi puanlarına ilişkin Friedman Testi sonuçları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Deney Grubunun Ön-Test, Son-Test ve İzleme Testi Puanlarına İlişkin Friedman Testi Sonuçları

Ölçek		N	Sıra Ortalaması	χ^2	P
1.a.Çatışma ve Kötü Uyum Alt Ölçeği	Ön-test	10	1,70	3,800	,150
	Son-test	10	1,80		
	İzleme testi	10	2,50		
1.b.Depresyon ve Kaygı Alt Ölçeği	Ön-test	10	1,30	8,600	,014
	Son-test	10	2,10		
	İzleme testi	10	2,60		
1.c.Sosyal Destek Alt Ölçeği	Ön-test	10	1,80	,889	,641
	Son-test	10	2,20		
	İzleme testi	10	2,00		
2.ÇBUÖ Toplam Puanları	Ön-test	10	1,35	7,538	,023
	Son-test	10	2,10		
	İzleme testi	10	2,55		

Tablo 1, deney grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği, Çatışma ve Kötü Uyum Alt Ölçeği'nden aldıkları deney öncesi, sonrası ve izleme aşaması puanları arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir, $\chi^2(2)=3,800$, $p>,05$.

Tablo 1, deney grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği, Depresyon ve Kaygı Alt Ölçeği'nden aldıkları deney öncesi, sonrası ve izleme aşaması puanları arasında anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir, $\chi^2(2)=8,600$, $p<,05$. Bunun üzerine Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi ile ikili ölçümler yapılarak farkın hangi ölçüm lehine anlamlı olduğu incelenmiştir. Öncelikle Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi ile Depresyon ve Kaygı Alt Ölçeği'nin ön-test ve son-test sonuçları arasında anlamlı bir fark olup olmadığı analiz edilmiştir. Deney grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği Depresyon ve Kaygı Alt Ölçeği'nden aldıkları deney öncesi ve sonrası puanları arasında anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir, $z=2,256$, $p<,05$. Fark puanlarının sıra ortalamaları ve toplamları dikkate alındığında, gözlenen bu farkın pozitif sıralar, yani son-test puanları lehine olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre Yaşam Becerileri Eğitim Programı'na katılan öğrencilerin depresyon ve kaygı düzeylerinin programdan sonra anlamlı düzeyde azalma gösterdiği görülmektedir. Daha sonra Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi ile Depresyon ve Kaygı Alt Ölçeği'nin son-test ve izleme testi sonuçları arasında anlamlı bir fark olup olmadığı analiz edilmiştir. Deney grubundaki öğrencilerin Boşanmaya Uyum Ölçeği Depresyon ve Kaygı Alt Ölçeği'nden aldıkları deney sonrası ve izleme puanları arasında anlamlı bir fark olmadığı görülmektedir, $z=1,123$, $p>,05$. Bu sonuca göre Yaşam Becerileri Eğitim Programı'na katılan öğrencilerin depresyon ve kaygı düzeylerinin programdan sonra azaldığı ve izleme aşamasında da etkilerinin devam etmekte olduğu görülmektedir.

Tablo 1, deney grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği, Sosyal Destek Alt Ölçeği'nden aldıkları deney öncesi, sonrası ve izleme aşaması puanları arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir, $\chi^2(2)=,889$, $p>,05$.

Tablo 1, deney grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği'nden aldıkları deney öncesi, sonrası ve izleme aşaması toplam puanları arasında anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir, $\chi^2(2)=7,538$, $p<,05$. Bunun üzerine Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi ile ikili ölçümler yapılarak farkın hangi ölçüm lehine anlamlı olduğu incelenmiştir. Öncelikle Wilcoxon İşaretli Sıralar

Testi ile Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği toplam puanlarının ön-test ve son-test sonuçları arasında anlamlı bir fark olup olmadığı analiz edilmiştir. Deney grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeğinden aldıkları deney öncesi ve sonrası toplam puanları arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir, $z=2,50$, $p<,05$. Fark puanlarının sıra ortalamaları ve toplamları dikkate alındığında, gözlenen bu farkın pozitif sıralar, yani son-test puanları lehine olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre Yaşam Becerileri Eğitim Programı'na katılan öğrencilerin boşanmaya uyum düzeylerinin programdan sonra anlamlı düzeyde artış gösterdiği görülmektedir. Daha sonra Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi ile Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği toplam puanlarının son-test ve izleme testi puanları arasında anlamlı bir fark olup olmadığı analiz edilmiştir. Deney grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği'nin toplam puanlarından aldıkları deney sonrası ve izleme puanları arasında anlamlı bir fark olmadığı görülmektedir, $z=1,07$, $p>,05$. Bu bulgu, izleme testi sonuçlarına göre uygulanan Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın etkilerinin devam etmekte olduğunu göstermektedir. Bu sonuca göre Yaşam Becerileri Eğitim Programı'na katılan öğrencilerin boşanmaya uyum düzeylerinin programdan sonra arttığı ve izleme aşamasında da etkilerinin devam etmekte olduğu görülmektedir.

3.2. Kontrol Grubunda Yer Alan Boşanmış Aile Çocuklarının Boşanmaya Uyumlarına İlişkin Denencelerin Test Edilmesi

Araştırmada boşanmış aile çocuklarının boşanmaya uyumlarına ilişkin denencelerin test edilmesinde kullanılacak verilerin toplanması amacıyla Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği, kontrol grubuna hiç bir işlem yapılmadan önce ön-test olarak, iki oturumluk (sohbet ve kısa etkinlikleri içeren) bir süreçle birlikte 9 haftadan sonra son-test olarak ve son-testin ardından geçen 6 hafta sonra izleme testi olarak üç kez uygulanmıştır. Kontrol grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği'nin üç alt ölçeklerinden ve toplam puanlarından almış oldukları ön-test, son-test ve izleme testi puanlarına ilişkin Friedman Testi sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Kontrol Grubunun Ön-Test, Son-Test ve İzleme Testi Puanlarına İlişkin Friedman Testi Sonuçları

Ölçek		N	Sıra Ortalaması	χ^2	P
Çatışma ve Kötü Uyum Alt Ölçeği	Ön-test	10	2,20	,842	,656
	Son-test	10	1,80		
	İzleme testi	10	2,00		
Depresyon ve Kaygı Alt Ölçeği	Ön-test	10	2,20	,684	,710
	Son-test	10	1,95		
	İzleme testi	10	1,85		
Sosyal Destek Alt Ölçeği	Ön-test	10	2,15	,500	,779
	Son-test	10	2,00		
	İzleme testi	10	1,85		
ÇBUÖ Toplam Puanları	Ön-test	10	2,25	1,105	,575
	Son-test	10	1,95		
	İzleme testi	10	1,80		

Tablo 2, kontrol grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği Çatışma ve Kötü Uyum Alt Ölçeği'nden aldıkları ön-test, son-test ve izleme testi puanları arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir, $\chi^2(2)=,842$, $p>,05$.

Tablo 2, kontrol grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği Depresyon ve Kaygı Alt Ölçeği'nden aldıkları ön-test, son-test ve izleme testi puanları arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir, $\chi^2(2)=,684$, $p>,05$.

Tablo 2, kontrol grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği Sosyal Destek Alt Ölçeği'nden aldıkları ön-test, son-test ve izleme testi puanları arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir, $\chi^2(2)=,500$, $p>,05$.

Tablo 2, kontrol grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği toplam puanlarından aldıkları ön-test, son-test ve izleme testi puanları arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir, $\chi^2(2)=1,105$, $p>,05$.

3.3. Deney ve Kontrol Gruplarında Yer Alan Boşanmış Aile Çocuklarının

Ön-Test, Son-Test ve İzleme Testi Ölçümleri Arasındaki Farkın Test Edilmesi

İlişkiszir örneklemeler için Mann Whitney U Testi ile boşanmış aile çocuklarının yer aldığı deney ve kontrol gruplarının ön-test, son-test ve izleme testi ölçümleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmiştir.

Deney ve kontrol gruplarının uygulama öncesinde, sonrasında ve izleme aşamasında Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği'nden aldıkları puanların Mann Whitney U-Testi sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Deney ve Kontrol Gruplarının Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği Ön-Test, Son-Test ve İzleme Testi Puanlarına Göre Mann Whitney U-Testi Sonuçları

ÖLÇÜMLER	DENEY GRUBU		KONTROL GRUBU		U	P
	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı		
Ön-Test	7,50	75,00	13,50	135,00	20,00	,023
Son-Test	9,40	94,00	11,60	116,00	39,00	,405
İzleme Testi	10,20	102,00	10,80	108,00	47,00	,820

Tablo 3, Yaşam Becerileri Eğitim Programı öncesinde, programa katılan öğrenciler ile böyle bir programa katılmayan öğrencilerin boşanmaya uyum düzeyleri arasında anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir, $u=20,00$, $p<,05$. Fark puanlarının sıra ortalamaları ve toplamaları dikkate alındığında, gözlenen bu farkın kontrol grubunun lehine olduğu görülmektedir.

Tablo 3, Yaşam Becerileri Eğitim Programı'na katılan öğrenciler ile böyle bir programa katılmayan öğrencilerin, son-test sonuçları öğrencilerin boşanmaya uyum düzeyleri arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir, $u=39,00$, $p>,05$. Bu bulgu, ön-test sonuçlarında kontrol grubunun lehine çıkan farkın programın uygulanmasından sonra deney grubu tarafından kapandığını ve aralarında artık farkın olmadığını göstermektedir.

Tablo 3, Yaşam Becerileri Eğitim Programı'na katılan öğrenciler ile böyle bir programa katılmayan öğrencilerin izleme testleri sonucu altı hafta sonra boşanmaya uyum düzeyleri arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir, $u=47,00$, $p>,05$. Bu bulgu, ön-test sonuçlarında kontrol grubunun lehine çıkan farkın programın uygulanması ve ardından geçen 6 hafta sonrasında deney grubu tarafından kapatıldığını ve aralarında artık farkın olmadığını göstermektedir.

4. Tartışma ve Yorum

Araştırma bulguları, boşanmış aile çocuklarının çatışma ve kötü uyum düzeyleri ile ilgili ön-test, son-test ve izleme testi puanları arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir. Bu durum Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın boşanmış aile çocuklarının çatışma ve kötü uyum düzeylerine bir etkisinin

olmadığını göstermektedir. Boşanmış aile çocuklarının depresyon ve kaygı düzeyleri ile ilgili ön-test ve son-test puanları arasında ise; pozitif yönde anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Son-test ve izleme testi puanları arasında ise anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Programa katılan boşanmış aile çocuklarının depresyon ve kaygı düzeylerinde programdan sonra azalma olmuştur. İzleme çalışmasında da bu azalmanın korunduğu görülmektedir. Yaşam Becerileri Eğitim Programı'na katılan boşanmış aile çocuklarının depresyon ve kaygı düzeylerinde meydana gelen azalmanın gruba uygulanan Yaşam Becerileri Eğitim Programı'ndan kaynaklandığı söylenebilir. Araştırma bulguları, boşanmış aile çocuklarının sosyal destek düzeyleri ile ilgili ön-test, son-test ve izleme testi puanları arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir. Bu durum Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın, bu programa katılan boşanmış aile çocuklarının sosyal destek düzeylerinde artışı sağlayamadığını göstermektedir. Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Ölçeği toplam puanlarına bakılarak çocukların boşanmaya uyum düzeyleri belirlenmiş ve bununla ilgili ön-test ve son-test puanları arasında pozitif yönde anlamlı bir fark olduğu, son-test ve izleme testi puanları arasında ise anlamlı bir fark bulunmadığı görülmüştür. Programa katılan çocukların boşanmaya uyumlarında programdan sonra artış olmuştur. İzleme çalışmasında da bu artışın korunduğu görülmektedir. Yaşam Becerileri Eğitim Programı'na katılan boşanmış aile çocuklarının boşanmaya uyumlarında meydana gelen artışın gruba uygulanan Yaşam Becerileri Eğitim Programı'ndan kaynaklandığı söylenebilir.

Bu sonuçlar çeşitli araştırma sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Bu araştırmaya benzer şekilde Pedro-Carroll ve Cowen (1985) yaptıkları bir çalışmada 4. ve 5. sınıflar arasında yer alan boşanmış aile çocuklarına okul temelli önleyici bir yardım programı uygulamışlardır. Programın ardından uygulanan son-test sonuçları göstermiştir ki, program uygulanan çocukların, seçilen ve herhangi bir tedavi uygulanmayan kontrol grubu ile karşılaştırıldığında, okulla ilgili beceri ve uyumlarında önemli bir artış, ev ve okulla ilgili davranış problemlerinde düşüş olduğu görülmüştür. Farklı bölgelerdeki okullardan çocuklar ve yeni liderlerle çalışma tekrarlandığında bu bulgular doğrulanmıştır. Bu nedenle bu çalışma, yapılan araştırmanın bulguları ile benzer sonuçlar vermektedir. Alpert-Gillis, Pedro-Carroll ve Cowen (1989) da 9-12 yaş grubundaki çocuklara bir müdahale programı uygulamış ve programın etkililiğini test etmiştir. Araştırmanın sonucunda düzenlenen yeni programa katılan çocukların davranışlarında kısa sürede olumlu değişim olduğu belirtilmiştir. Çocukların okuldaki uyum

sorunlarında, anksiyete düzeylerinde ve okul sağlığı hemşiresi ile görüşmelerinde azalma, duygularını ifade etme yeteneklerinde artma ve evdeki sorunlarında azalma olduğuna ulaşılmıştır. Bu nedenle bu çalışma da, yapılan araştırmanın bulguları ile benzer sonuçlar vermektedir.

Arifoğlu Çamkuşu (2006) tarafından ülkemizde yapılan çalışmada ise; “Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Programı”, 9-12 yaş grubundaki boşanmış aile çocuklarına uygulanarak, programın çocukların boşanmaya uyum, kaygı ve depresyon düzeylerine etkisi incelenmiştir. Araştırma sonucunda çocukların boşanmaya uyumlarının önemli ölçüde arttığı ve kaygılarının da önemli ölçüde azaldığı saptanmıştır. Fakat çocukların depresyon düzeylerinin önemli ölçüde azalmadığına ulaşılmıştır. Bu çalışmanın çocukların boşanmaya uyumlarının önemli ölçüde artması ve kaygılarının da önemli ölçüde azalması bulguları yapılan araştırmanın bulgularıyla paralellik göstermesine rağmen, depresyon düzeylerinin önemli ölçüde azalmadığı bulgusu yapılan çalışmada depresyon ve kaygı düzeylerinin azaldığı bulgusuyla çelişmektedir. Ülkemizde yapılan bir diğer araştırma da 2006 yılında Şimşek Yüksel tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada “Ailede Boşanmanın Olumsuz Etkileri İle Baş Edebilme ve Benlik Saygısını Geliştirmeye Yönelik Grup Rehberliği Programı”, 12-14 yaş aralığındaki öğrencilere uygulanmıştır. Yapılan çalışma sonucunda uygulanan programın öğrencilerin benlik saygılarını arttırdığına ulaşılmıştır. Bu nedenle bu çalışma, yapılan araştırmanın bulguları ile benzer sonuçlar vermektedir.

Pedro-Carroll, Sutton ve Wyman (1999), anne-babaları boşanmış anaokulu ve birinci sınıf çocuklarına yönelik okul temelli, önleyici yardımın iki yıllık izleme değerlendirmesini yapmışlardır. Araştırmada, program uygulanan ve son-testte uyumla ilgili önemli kazanımları olduğu belirlenen çocuklar bu gelişmeyi iki yıllık süre boyunca korumuşlar, kontrol grubundakiler ise, ev ve ailedeki uyum problemleri ile ilgili risk belirtileri göstermeye devam etmişlerdir. Öğretmenleri ise, programa katılan çocukları, kontrol grubundakilere nispeten daha az sınıfta uyum problemleri olduğunu belirtmiştir. Okul hemşirelerinin kayıtlarına göre de, programa katılan çocuklar kontrol grubundaki çocuklara oranla sağlık servisini belirgin bir şekilde daha az ziyaret etmişlerdir. Kontrol grubundakiler ise, belirsiz genel bir kırıklık, keyifsizlik şikâyetleriyle daha sık ziyaret etmişlerdir. Burke ve Streek (1989) ise 4. ve 6. sınıflar arasında eğitim gören öğrencilere “Hammond’ın Grupla Psikolojik Danışma Uygulaması”nı uygulamış ve danışmanın etkililiğini test etmiştir. Araştırma, uygulanan programın öğrencilerin benlik saygılarının gelişmesine yardımcı olduğunu ispatlamıştır. Gilman, Schneider ve Shulak (2005)

ise bu araştırmalara benzer olarak yaptıkları araştırmada çocuk odaklı eğitim programının, anne-babası boşanmış 7-9 yaşlar arasındaki çocukların uyumuna etkisini incelemişlerdir. Programın sonucunda, çocukların tutumları, inançları ve davranışlarının olumlu yönde değiştiği belirtilmiştir. Bu nedenlerle bu çalışmalar, yapılan araştırmanın bulguları ile benzer sonuçlar vermektedir.

Stolberg ve Garrison (1985), bu araştırmalardan farklı olarak annelere de program hazırlamış ve boşanmış anneler ve çocukları için hazırlanan “Boşanmış Aile Çocukları İçin İlköğretim Önleme Programı”nın etkililiğini incelemiştir. Bu program 7-13 yaşlarındaki çocuklar için “Çocuk Destek Grubu” ve ebeveynler için “Tek Ebeveyn Destek Grubu” şeklinde hazırlanmıştır. Programın sonunda, Çocuk Destek Grubu'na katılan çocukların benlik saygılarında, Ebeveyn Destek Grubu'na katılan annelerin ise, uyumlarında gelişme olduğu belirtilmiştir. Wolchik ve diğerleri (2000) de buna benzer bir çalışma yapmış ve boşanmış aileler için teori odaklı anne ve anne-çocuk programının etkililiğini araştırmıştır. Program sonrasında, anne programının olumlu etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Program etkisinin 6 aylık çalışma sonrasında da sürdüğü gözlenmiştir. Bu nedenlerle bu çalışmalar, yapılan araştırmanın bulguları ile benzer sonuçlar vermektedir.

Boşanmış aile çocuklarının boşanmaya uyumlarını arttırmak amacıyla yapılan birçok eğitim programının da bu araştırmanın sonucunu destekleyecek şekilde boşanmış aile çocuklarının boşanmaya uyumlarını arttırmada, kaygı ve depresyonlarını azaltmada etkili sonuçlar verdikleri görülmektedir. Bu araştırma çerçevesinde gerçekleştirilen Yaşam Becerileri Eğitim Programı, okullardaki psikolojik danışma ve rehberlik hizmetleri içerisinde boşanmış aile çocuklarına yönelik olarak gerçekleştirilen bir çalışmadır. Ülkemizde psikolojik danışma ve rehberlik hizmetlerinde gerçekleştirilmeye çalışılan gelişimsel rehberlik anlayışının ancak kapsamlı gelişimsel rehberlik programları ile etkili bir şekilde yürütülebileceği belirlenmiştir.

5. Sonuç ve Öneriler

5.1. Sonuç

Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara dayalı olarak ulaşılan sonuç şu şekildedir:

- Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın, programa katılan boşanmış aile çocuklarının çatışma ve kötü uyum düzeylerini azaltmaya yönelik olumlu

bir etkisinin olmadığı bulunmuştur ($p=,150$, $p>,05$). Aynı zamanda Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın, programa katılan boşanmış aile çocuklarının sosyal destek düzeylerini arttırmaya yönelik de olumlu bir katkısının olmadığı görülmektedir ($p=,641$, $p>,05$). Bu nedenle, Yaşam Becerileri Eğitim Programı boşanmış aile çocuklarının çatışma ve kötü uyum düzeylerini azaltma ve sosyal destek düzeylerini arttırmada ve bu etkileri sürdürmede etkili bir program değildir.

- Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın, programa katılan boşanmış aile çocuklarının depresyon ve kaygı düzeylerini azaltmaya yönelik olumlu bir etkisinin olduğu ve bu etkinin izleme testi süresince de devam etmekte olduğu bulunmuştur ($p=,014$, $p<,05$). Aynı zamanda Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın, programa katılan boşanmış aile çocuklarının boşanmaya uyum düzeylerini arttırmaya yönelik de olumlu bir katkısının olduğu ve bu katkının izleme testi süresince de devam etmekte olduğu bulunmuştur ($p=,023$, $p<,05$). Bu nedenle, Yaşam Becerileri Eğitim Programı boşanmış aile çocuklarının depresyon ve kaygı düzeylerini azaltma ve boşanmaya uyum düzeylerini arttırmada ve bu etkileri sürdürmede etkili bir programdır.

5.2. Öneriler

1. Yaşam Becerileri Eğitim Programı, özellikle ilköğretim 4. ve 5. sınıflarda eğitim gören boşanmış aile çocuklarına boşanmaya uyum sağlamalarına katkı sağlayacak bir rehberlik çalışması olarak uygulanabilir.
2. Araştırma boşanmış aile çocuklarına uygulanan Yaşam Becerileri Eğitim Programı ile çocuğun birlikte yaşadığı (velayete sahip olan) ebeveynlere de boşanmaya uyum programı hazırlanıp eş zamanlı yürütülerek desteklenebilir.
3. Araştırmada, Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nda boşanma ile ilgili kavramlara sadece ilk iki oturumda yer verilmiştir, hazırlanabilecek başka programlarda boşanma ile ilgili kavramlara daha çok oturum ayrılabilir.
4. Deneysel çalışmanın etkisinin daha uzun süre kalıcılığını sürdürebilmesi için oturumlar sonlandıktan sonra izleme ölçümleri arasında ara oturumlar düzenlenebilir. Ara oturumların düzenlenmesiyle Yaşam Becerileri Eğitim Programı'nın daha kalıcı nitelikte bir etki oluşturması sağlanabilir.

Kaynakça

- Akkaya, M. (2010). *Bağlanma stilleri, stresle başa çıkma tarzları, problem çözme becerileri ve iletişim tarzlarının boşanma süreci üzerindeki etkilerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Alpert Gillis, L. J., Pedro Carroll, J. L. ve Cowen, E. L. (1989). The children of divorce intervention program: Development, implementation and evaluation of a program for young urban children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57 (5), ss. 583-589.
- Amato, P. R. (1993). Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses and empirical support. *Journal of Marriage and Family*, 55 (1), ss. 23-38.
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990's: An update of the Amato and Keith meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15 (3), ss. 355-370.
- Amato, P.R. ve Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110 (1), ss. 26-46.
- Amato, P. R., Loomis, L. S. ve Booth, A. (1995). Parental divorce, marital conflict and offspring well-being during early adulthood. *Social Forces*, 73 (3), ss. 895-915.
- Arabacı Pişken, G. (2008). *Boşanmanın çocuklar bakımından sonuçları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Aral, N. ve Başar, F. (1998). *Boşanmış aileye sahip olan ve olmayan çocukların kaygı düzeylerinin incelenmesi*. VII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi. Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 9-11 Eylül. Erişim tarihi: 16.02.2009, <http://www.pegem.net/akademi/kongre>.
- Arıkan, Ç. (1996). *Halkın boşanmaya ilişkin tutumları araştırması*. Ankara: Başbakanlık Aile ve Araştırma Kurumu Yayınları.
- Arifoğlu Çamkuşu, B. (2006). *Çocuklar İçin Boşanmaya Uyum Programı'nın çocukların boşanmaya uyum, kaygı ve depresyon düzeylerine etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Arifoğlu Çamkuşu, B., Şanlı Richard, N., Razi, G. ve Öz, F. (2010). Çocuklar için boşanmaya uyum envanteri geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 17 (3), ss. 121-127.

- Aslıhan, M. N. (1998). *Parçalanmış veya tam aileye sahip çocukların öz-kavramı, depresyon düzeyleri ve akademik başarılarının yaş ve cinsiyet yönünden karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Benedek, E.P. ve Brown, C. F. (1997). *Boşanma ve çocuğunuz* (S. Katlan, Çev.) Ankara: Hyb Yayıncılık.
- Burke, D. M. ve Van de Streek, L. (1989). Children of divorce: An application of Hammond's group counselling for children. *Elementary School Guidance and Counselling*, 24 (2), ss. 112-118.
- Büyükköztürk, Ş. (2009). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. (10. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Büyükaşahin, G. (2009). *Boşanmış ve boşanmamış (tam) ailelerden gelen 11-13 yaş arası çocukların anne baba tutumlarını algılama biçimlerinin sosyal uyum düzeyleri ile ilişkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- Fiyakalı, N. C. (2008). *Anne-babası boşanmış ve boşanmamış lise öğrencilerinin sürekli öfke düzeyleri ve öfke ifade tarzlarının bazı değişkenler açısından karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Gilman, J., Schneider, D. ve Shulak, R. (2005). Children's ability to cope post-divorce: The effects of kids' turn intervention program on 7 to 9 years olds. *Journal of Divorce & Remarriage*, 42 (3-4), s. 109.
- Kalmijn, M. ve Monden, C. (2006). Are the negative effects of divorce on well-being dependent on marital quality? *Journal of Marriage and Family*, 68 (1), ss. 1197-1213.
- Karakuş, S. (2003). *Anne-babası boşanmış ve boşanmamış çocukların depresyon düzeylerinin incelenmesi ve okul başarısına yansımaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Kelly, J. B. (2000). Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: A decade review of research. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 39 (8), ss. 963-973.
- Keskin, I. (2007). *Boşanmanın sosyolojik ve psikolojik nedenleri ve boşanmanın ortaya çıkardığı sonuçlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Nazlı, S. (2011). *Kapsamlı gelişimsel rehberlik programları*. (4. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.

- Öngider, N. (2006). *Evli ve boşanmış ailelerde algılanan ebeveyn kabul veya reddinin çocuğun psikolojik uyumu üzerindeki etkileri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Öztürk, S. (2006). *Anne-babası boşanmış 9-13 yaşlarındaki çocuklar ile aynı yaş grubundaki anne-babası boşanmamış çocukların benlik saygısı ve kaygı düzeyleri ilişkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Pedro Carroll, J. L. ve Cowen, E. L. (1985). The children of divorce intervention program: An investigation of the efficacy of a school-based prevention program. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53 (5), ss. 603-611.
- Pedro Carroll, J. L., Sutton, S. E. ve Wyman, P. A. (1999). A two-year follow-up evaluation of a preventive intervention for young children of divorce. *School Psychology Review*, 28 (3), ss. 467-476.
- Stolberg, A. L. ve Garrison, K. M. (1985). Evaluating a primary prevention program for children of divorce. *American Journal of Community Psychology*, 13 (2), ss. 111-124.
- Şimşek Yüksel, D. (2006). *Grupla psikolojik danışmanın ana-babası boşanmış ergenlerde boşanmanın olumsuz etkileri ile başa çıkma stratejileri ve benlik saygıları üzerindeki etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi, Mersin.
- Şirvanlı Özen, D. (1998). *Eşler arası çatışma ve boşanmanın farklı yaş ve cinsiyetteki çocukların davranış ve uyum problemleri ile algıladıkları sosyal destek üzerindeki rolü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Turan Cebeci, S. C. (2009). *Tam aileye ve tek ebeveyne sahip ailelerden gelen 7-12 yaşları arasındaki çocukların bağlanma stilleri ve kaygı durumları arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- Ural, A. ve Kılıç, İ. (2011). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi*. (3. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Wolchik, S. A., West, S. G., Sandler, I. N., Tein, J. Y., Coastworth, D., Lengua, L., Weiss, L., Anderson, E. R., Greene, S. M. ve Griffin, W. A. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68 (5), ss. 843-856.
- Wolf, S. (2004). *Problem çocuklar*. (6. Baskı). (A. Oral ve S. Kara, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.